

końca wojny — wspomnianej wyżej granicy paszportowej, która uniemożliwić miała swobodny ruch ludności, zwłaszcza między obydwooma zagłębiami (s. 36—37).

Wiele nowych ustaleń faktycznych, nie dotyczących już jednak bezpośrednio Śląska, wnosi książka dla takich spraw, jak postawa mniejszości niemieckiej i jej stosunek do ludności polskiej w pierwszych miesiącach okupacji, odruchy oporu przeciwko metodom polityki okupacyjnej ze strony tzw. dobrych Niemców spośród hitlerowskiej administracji, zwłaszcza w GG (Autor wykazuje, że albo zmuszeni byli zaprzestać wszelkich prób krytyki, albo też byli usuwani ze swych stanowisk; nie neguje zresztą sporadyczności tego rodzaju postawy; por. zwłaszcza s. 42—44), moralne i zawodowe kwalifikacje okupacyjnych urzędników (Autor wskazuje na coraz niższą przydatność kierowanych do GG ludzi oraz charakter ich rządów, które bynajmniej nie były synonimem tak wychwalanego przez Franka „niemieckiego porządku”, s. 72—74). Podobne przykłady można by zresztą mnożyć.

Wydaje się zresztą, że nie tylko one decydują o wartości książki M. Broszata. Czytelnik polski znajdzie w niej nie tylko wiele nowych, mniej lub bardziej szczegółowych wiadomości, ale również interesujące ujęcie. Wprawdzie z niektórymi poglądami M. Broszata można i trzeba dyskutować, zarazem jednak trudno odmówić im naukowej rzetelności. W sumie świadczą one, że Autor potrafił zerwać z szowinistycznymi tradycjami niemieckiej historiografii stosunków polsko-niemieckich. A to już wiele!

Wacław Długoborski

STIMME DES MENSCHEN. BRIEFE UND AUFZEICHNUNGEN AUS DER GANZEN WELT 1939—1945. Gesammelt und herausgegeben von Hans Walter Bähr, Piper Verlag München 1961, s. 601.

Jedną z najciekawszych książek lat ostatnich jest niewątpliwie zbiór listów i notatek ludzi, którzy zginęli w drugiej wojnie światowej, pt. *Stimme des Menschen*. Niemiecki filozof protestancki Hans Walter Bähr, wydawca międzynarodowego czasopisma naukowego „Universitas”, zgromadził w potężnym tomie kilkaset dokumentów ofiar ostatniej zawieruchy wojennej. Obok Anglików, Francuzów, Niemców, Polaków, ludzi radzieckich i innych Europejczyków reprezentowani są w nim Chińczycy, Hindusi, Japończycy, Nowozelandczycy i Amerykanie. Większość autorów tych listów to ludzie o nazwiskach nie znanych szerszemu ogółowi. Nie brak jednak i ludzi wybitnych. Należałoby tutaj wspomnieć chociażby polskiego pedagoga Janusza Korczaka, japońskiego lekarza Nagai, włoskiego dyplomatę Pintora, amerykańskiego generała Pattona czy głośnych pisarzy Antoine'a de Sant Exupery, Brunona Szulca, Wirginię Woolf i Stefana Zweiga.

Listy, uporządkowane chronologicznie, tworzą niezwykłą, oryginalną kronikę lat 1939—1945. Ich autorzy reprezentują różnorakie światopoglądy, należą do różnych klas i warstw społecznych, są przedstawicielami różnych zawodów. Mimo to mistycyzujące rozważania mnicha buddyjskiego i płomienne, świadczące o bezprzykładnym patriotyzmie listy żołnierzy radzieckich czy źródła polskie, świadectwa martyrologii naszego narodu, tworzą jednolity obraz wydarzeń czasu wojny. Składają się nań zarówno listy skazańców, czekających w kaźniach faszystowskich na

wej, dla której kierowania korzystna była jak najdalej idąca centralizacja także na szczeblu poszczególnych rejonów.

wykonanie wyroku, jak i ostatnie zapiski zrozpaczonych żołnierzy niemieckich z frontu wschodniego, spod Moskwy i Stalingradu, czy listy Japończyków idących na pewną śmierć.

Ta głęboko tragiczna, wstrząsająca mozaika ludzkich wyznań mówi o nadludzkich cierpieniach, zwierzęcym strachu, ale i o niezwykłej odwadze i bohaterstwie prostych ludzi, ukazuje z całym okrucieństwem i bezwzględnością oblicze „krwawego molocha”, jakim jest wojna. Równocześnie świadczy ona o tęsknocie ludzi doświadczonych przez życie za pokojem, dokumentuje ich wiarę w odnowienie świata w imię najszczytniejszych idei humanistycznych.

Materiał zebrany w tomie Bähra stanowi również przyczynek do historii omawianego czasokresu. Ukazuje wszystkie ważniejsze wydarzenia drugiej wojny światowej od strony jak najbardziej osobistej, widziane oczami żołnierzy i ludności cywilnej, ofiar wojny. Znajduje w nich oddźwięk — kampania wrześniowa, podbój Francji, bitwa o Anglię, walki w Stalingradzie, wydarzenia na froncie afrykańskim, włoskim, na Dalekim Wschodzie. Również okupacja, powstanie warszawskie i wreszcie ostateczna klęska agresorów należą do tematyki tych listów.

Na końcu książki podaje wydawca źródła, z których przedrukował listy, oraz zestawienie tłumaczy. *Stimme des Menschen* przełożono na kilka obcych języków. Bähr otrzymał za nią nagrodę „Die Welt” za rok 1962 wspólnie ze sławnym pisarzem szwajcarskim Maxem Frischem. Nagrodę tę przekazał w całości na pomoc ofiarom faszyzmu.

Marian Szyrocki